

VÄRT
ATT
VETA

Jarno Hietalahti

HUMOR

Humorfilosofen JARNO HIETALAHTI, doktor i samhällsvetenskaper från Jyväskylä universitet, har gett ut flera böcker om humorns och humanismens betydelse.

Foto: Emma Kautto

Jarno Hietalahti

HUMOR

Översättning:
Tatu Lehtilä och Anders Nyman
Traduct Oy

Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors
Appell Förlag, Stockholm
2025

Innehåll

VAD BERÄTTAR HUMORN OM OSS?	13
OM SKRATTETS ÖVERLÄGSENHET	17
LÄTTNAD SOM EN FÖRKLARING TILL HUMOR	22
UNDERMEDVETNA ATTITYDER OCH DEN INDIVIDSPECIFIKA HUMORN	28
OFÖRENLIGHET SOM UTGÅNGSLÄGE	33
KULTURKROCKAR	37
HUMOR SOM FÖRENANDE KRAFT	42
DEN HUMORFYLLDA MÄNNISKAN	49
MEN VARFÖR SKRATTAR VI DÅ?	55
Litteratur	59

ÄNDA SEDAN CICERO (106–43 f.Kr.) har talekonstens mästare kommit med uppmaningen: ”Inled med ett skämt!” Så vi ska väl inte bryta mot årtusenden av tradition i denna bok heller:

Pelle och Kalle busade på fönsterbrädet i klassrummet.

- Kom genast ner därifrån, beordrade läraren.
- Ni kommer att ramla ner och dö, och så tvingas jag ringa era föräldrar och ni kommer återigen att hävda stenhårt: ”Det var inte jag!”

För vissa är det här skämtet tamt, för andra alltför grovt. Ur ett humorfilosofiskt perspektiv är skämtet dock en uppvisning av flera av de viktigaste elementen i humor. Det finns förstås inget effektivare sätt att förstöra det roliga än att börja förklara ett skämt, vilket inte heller Cicero rekommenderade. Men i ett vetenskapligt sammanhang torde en humorobduktion vara tillåten – hur tråkigt det än låter. I den här boken kommer vi att ägna oss åt just det. Jag kommer att presentera allmänna teorier om humor och hur de svarar på frågan: ”Vad är humor?” Och sedan avslutar jag med min egen syn på varför vi skrattar. Min ståndpunkt grundar sig i stora

drag på humanistisk filosofi och jag framhåller att humor är en väsentlig del av vår mänsklighet. Vi skrattar för att vara människor. Längre fram i boken kan detta svar verka överraskande för de som betraktar mänskligheten ur ett strikt rationalistiskt perspektiv, eftersom humor väldigt ofta utmanar tanken om att människosläktet skulle koncentrera sig främst på att maximera fördelar och tillgodose praktiska överlevnadsbehov. I detta avseende är humor verkligen en spricka i den rationalistiska strukturen och, som jag kommer att visa, är det just därför den är så väsentlig när det kommer till människans mångfasetterade väsen.

Av alla skämt i världen, varför valde jag just det där för bokens inledning? Det finns flera orsaker. Jag är ingen vidare historieberättare och kommer bara ihåg några få skämt utantill, så utbudet var ganska skralt. Jag tycker att skämtet är lättsamt och lite småroligt, men jag har aldrig berättat det högt för någon. Vid analys av humor är det fördelaktigt om många känner igen situationen som presenteras i skämtet och här kan jag lita på att jag inte behöver ge en separat förklaring av vad ett klassrum är och vad det innebär. Liksom i det här skämtet går humor väldigt ofta ut på att använda sig av generaliseringar, medan exempelvis en tragedi fokuserar på individens öden.

Klassrummet är en plats där de flesta av oss har tillbringat en hel del tid, och alla har någon typ av uppfattning om stereotypa lärare och klassens aktivaste pojkar. Barnen i berättelsen hade förstås även kunnat vara flickor, men traditionellt sett brukar klassens clownar vara pojkar. Denna empiriska observation väcker mycket intressanta frågor om humor: Varför uppmanas ofta flickor att uppföra sig snällt medan pojkar tillåts vara pojkar, det vill säga förväntas vara stökigare? Eller om vi ser det från en annan synvinkel: Varför orsakar pojkar i regel problem, men flickor inte? Bidrar dessa antaganden som vi lärt oss sedan barnsben till att majoriteten av professionella humorister är av manligt kön? Detta är inte ett personligt ställningstagande om könsuppdelade normer, utan en beskrivning av humorns mekanismer och karaktär på en allmän nivå. Det är exempelvis vanligt att man pratar om män som kvinnotjusare, som använder humor som en del av sin charm. De könsbestämda stereotyperna är givetvis inte hela sanningen, utan allt fler kvinnor och ickebinära intar numera stand up-scenerna och andra arenor för komedi. Generaliseringarna är dock inte helt tagna ur luften. Den sanning som presenteras genom humorn är inte direkt knuten till officiella fakta, utan snarare till allmänna uppfattningar.

Analysen ovan är rätt lång, men återspeglar hur det är att analysera humor. I ett mycket kort humoristiskt uttryck döljer sig en mängd nyanser som man kanske inte genast tänker på när man hör ett skämt. De är liksom utgångsantaganden som, för att skämtet inte ska verka tvivelaktigt, måste förhålla sig på ett trovärdigt sätt till de allmänna uppfattningar som är gemensamma i en kultur.

Till exempel är namnen Pelle och Kalle som förekommer i det inledande skämtet bra eftersom de är bekanta och bildar ett roligt, nästan rimmande par. Men skämtet är inte riktat mot någon enskild person och det ger humoristen ett säkerhetsavstånd till potentiellt svåra ämnen. Med de neutrala pojknamnen kan man förlita sig på att situationen är direkt igenkännbar, medan flicknamn hade kunnat få oss att höja på ögonbrynen. Trots den allmänna säkerheten som namnen för med sig har historien ändå lite av en udd, eftersom den behandlar livsfarliga lekar ur lärarens perspektiv. Ur den synvinkeln är temat snarast fruktansvärt. Vändningen i slutet av skämtet ger dock en lättnad, då vitsen visar sig handla om lärarens knasiga tankegång – ingen dör och förmodligen var ingen ens i någon större fara. Det handlar snarare om de överdrifter som ingår i disciplinära mekanismer.

På ett vetenskapligt språk skulle man kunna uttrycka det som att i skämt krockar kulturella kategoriseringar på ett sätt som roar oss. Läraren borde vara klok och kapabel till logiskt tänkande, men hens oförmåga att förstå dödens konsekvenser till exempel när det gäller talproduktion är komiskt dumt. Allmänna uppfattningar vänds liksom upp och ner i skämtet. Inom teorin kallas detta *inkongruens*, alltså oförenlighet, som vi återkommer till senare. Vi kommer även att se på de drag i skämtet som stämmer överens med *överlägsenhetsteorin* och *lättnadsteorin*. Vi som hör skämtet får njuta av att vi kan identifiera ett problem i logiken som går obemärkt förbi personen som skämtets pik är vänd mot. Samtidigt finns ett drag av lättnad, då barnens liv trots faran inte kommer till ända. Skämtet är på samma gång också innehållsmässigt tryggt, eftersom det inte riktar sig mot någon förtryckt människogrupp – ”lärare” är en så allmän grupp att skämtet knappast kränker särskilt många. Det är även värt att observera att lärarens kön inte nämns i historien, men jag tror att en majoritet antar att läraren är kvinna. Detta kan grunda sig på lyssnarens antaganden om yrkeskåren, enligt vilka lärare oftare är kvinnor medan till exempel rektorer eller professorer oftare är män. Dessa kan mycket väl också vara blandade med uppfattningar om köns-

specifika normer enligt vilka vård, trygghet och barnskötsel som standard antas vara feminina aktiviteter. En anhängare av traditionella maskulina värderingar tycker kanske att lärarens reaktion är typiskt kvinnligt tjtande. Jag kan inte göra något åt läsarnas antaganden, jag vill bara understryka att jag inte gav något kön åt läraren, även om jag gjorde barnen till pojkar.

Den största risken med att öppna med ett dylikt skämt lär enligt Ciceros läror vara dess relativa tamhet, vilket kan få vissa läsare att sluta läsa boken redan efter de första raderna. Tack för att du har orkat läsa så här långt. Jag tror att boken skulle ha fått en helt annan ton om det inledande skämtet hade varit mer provocerande, som:

- Hur många Finlandssvenskar behövs för att byta ut en glödlampa?
- Vi svenskspråkiga finländare vet att finlands-svensk ska inledas med liten bokstav, eftersom det inte är ett egennamn.

På webben cirkulerar grövre versioner av skämtet där man hänvisar till ”pappa betalar”-mentaliteten, alltså uppfattningen att den yngre generationens finlandssvenskar förväntar sig att de genom sina rika föräldrar kan få olika förmåner och undvika livets ekonomiska realiteter, men

dessa skämt kan vi lämna därhän. I varje fall skulle detta skämt ha varit en vassare och mer utmanande öppning än ett skolpojkskämt. I denna historia är piken riktad mot en minoritet som man ibland (kanske av avundsjuka?) gör narr av i Finland, och jag är själv en finskspråkig finländare. Även om traditionen med glödlampsskämt är mer typisk i den engelska språkmiljön har den också spridit sig till Finland, och många känner till att ett sådant skämt ofta handlar om att rikta en dömande pik mot den människogrupp som nämns i den inledande frågan. I historien ovan finns dock en inre spänning eftersom den som ställer frågan inte känner till det korrekta sättet att skriva ordet finlandssvensk – detta fungerar särskilt bra i den finskspråkiga versionen av skämtet. Så den förmodade svararen, en finlandssvensk, uppvisar intellektuell överlägsenhet genom att svara på ett annat sätt än vad man vanligtvis skulle förvänta sig i ett glödlampsskämt. Ett typiskt glödlampsskämt följer detta mönster: ”Hur många irländare behövs för att byta ut en glödlampa? Fem: en som håller i lampan medan de andra dricker whiskey tills rummet börjar snurra.” En viktig komponent i humor är överraskningsmomentet, vilket är uppenbart i skämtet om irländare. Rummet snurrar ju inte i verkligheten, oavsett hur mycket sprit man dricker, utan det handlar

om ett berusningstillstånd orsakat av alkoholen. Upplevelsen motsvarar alltså inte verkligheten. Skämtet om finlandssvenskar tar dock överraskningen till en annan nivå eftersom det bryter mot hela det internationella mönstret för ett traditionellt glödlampsskämt.

Ändå finns det en spricka som baserar sig på sociala relationer och generaliseringar. Den påhittade finlandssvenska svararen uppvisar en viss överlägsenhet när hen börjar korrigera skämtarens skrivfel. Detta kan ytterligare förstärka stereotypa antaganden om arrogans kopplade till denna människogrupp. Jag vill upprepa att sanning i humor skiljer sig från till exempel vetenskaplig sanning. Humor förmedlar en bild av hur saker uppfattas på en allmän nivå. Om generaliseringen är felaktig, har det inte så stor betydelse så länge det finns en allmänt rådande uppfattning om att den stämmer. Vetenskapens historia är full av läckra exempel på detta. Till exempel fick Charles Darwin (1809–1882) motta oändligt med hån när han påstod att människor härstammar från apor. I karikatyrer avbildades Darwin som aplik och han fick höra att han gott och väl kunde härstamma från apor, men det gjorde inte vi andra. Reaktionen var fullständigt förståelig under den tidsepoken. När man har föreställt sig att människan är skapelsens krona, högre ståen-

de och bättre än alla djur och skapad till Guds avbild, är det uppenbart motsägelsefullt att hävda att människan skulle ingå i samma evolutionära följd som håriga trädklättrande varelser.

Det är sådana vi filosofer är – vi fördjupar oss i detaljer som kan verka tämligen oskyldiga och till och med obetydliga. Det som förenar humor och filosofi är att de båda avslöjar en tredje sida av myntet, för att använda ett uttryck som ofta återkommer bland humorfilosofer. Det som är roligt i helheten är att en stor del av läsarna förstår de tidigare nämnda skämten direkt. Humor är faktiskt ett effektivt sätt att förmedla information, eftersom man ofta uttrycker en insikt på ett särskilt finurligt sätt. Den koncisa formen öppnar samtidigt upp en rymd av tolkningar eftersom var och en förstår skämten ur sitt eget perspektiv.

Givetvis skrattar inte alla åt skämten i den här boken – en del kan få ett litet leende i mungipan medan andra fnyser och dömer ut boken genast eftersom skämten inte roar dem över huvud taget. De vill ha en annan typ av djup i humorn. Lyckligtvis finns det nog med humor i världen så att man kan välja och vraka bland en mängd olika stilar, från fars, satir och ironi till pastisch, karikatyrer och memes och så vidare. Jag tänker inte analysera William Shakespeares (1564–1616) mästerliga komedier i någon större utsträckning,

utan håller mig till att använda skämt som exempel, i och med att de är korta och antalet sidor här är begränsat. Vänner av finkultur kan tillämpa mina filosofiska observationer på de mer högstämnda delarna av världens enorma kavalkad av humor.

I den här boken analyserar jag inte de olika humortypernas likheter och olikheter, utan tankearbetet sker på en relativt allmän nivå. Jag har ett mycket öppet förhållningssätt till humor och begränsar inte fenomenet, för att inte tala om begreppet, särskilt strikt. På ett konceptuellt plan är jag mycket tillåtande när det kommer till humor, och jag är övertygad om att en fördomsfri behandling av detta allmänmänskliga drag hjälper oss att förstå individer, samhället, kulturskillnader och slutligen hela den mänskliga naturen på ett djupare sätt än tidigare. Ofta påstås det att humor är oskyldigt och något som inte är så allvarligt, men jag hävdar att grunden för allt rationellt liv kan finnas däri. Världen är en humorscen och vi människor roliga varelser i en aldrig sinande ström av figurer i en evig show. Det är skrattretande i ordets bästa möjliga bemärkelse, särskilt när vi är ute efter att vara allvarliga.

Humorn har utan tvivel också en mörkare sida, och det är inte så att alla skrattsalvor är positiva och främjar medmännisklighet. Dessa drag går

inte att förbise. Jag kommer även att lyfta fram att en väsentlig beståndsdel i humor är paradoxer och motsättningar som å ena sidan kan vidga vårt perspektiv på människolivet, men å andra sidan också kan låsa våra tankar. Men innan vi dyker in i essensen av det roliga, låt oss fundera ett ögonblick på humorns betydelse för människans väsen, för det ena kan inte begripas utan det andra.

VAD BERÄTTAR HUMORN OM OSS?

Människan är i grund och botten ett lustigt väsen. Genom historien har vi upphöjt vårt eget förnuft och sett oss som skapelsens krona. Sett ur detta perspektiv kan inget mäta sig med människor, förutom naturligtvis gudar i olika religiösa kretsar, en topptrimmad artificiell intelligens inom science fiction samt spöken och monster inom skräckgenren. Om vi lägger dessa fantasiväsen åt sidan för en stund, har människan valt att på despotiskt vis kröna sig själv till härskare över världsalltet. I detta kapitel funderar jag över humorns betydelse med avseende på förnuft, lidande och människans natur i sin helhet, ända från skapelseberättelserna.

Förnuftets lovprisare har fått ta emot skrattfyllda invändningar av humorvetare. Vi, jordklotets mest högfärdiga varelse, ser ut att bete oss

ganska korkat med våra stora drömmar och alla planer som vi smider endast för att inse att våra konstruktioner rasar ihop innan de ens blir färdiga. En del individer tror sig alltid vara bättre chaufförer och sällskapsmänniskor än andra och en del samhällen påstår att vägen till lycka går via en fungerande ekonomi, efterlevnad av regler utstakade av gudar och allt möjligt annat. Verkligheten visar ändå gång på gång hur mediokra vi är i förhållande till varandra och hur varje samhällsordning förr eller senare faller sönder. Ur universums synvinkel är vi skojiga små smulor på ett enormt jordklot, som i sin tur är en obetydlig liten planet i vårt solsystem – för att inte tala om skalan för hela universum. Det finns något humoristiskt i utgångspunkterna från vilka människorna ropar ut sin storhet.

Berättelsen som den västerländska människan skapat om förnuftets upphöjdhed är naturligtvis inte helt fel. Visst har människan uppfunnit en hel del tekniska möjängar, lärt sig att dra nytta av naturen för egna behov och förlängt sin livslängd betydligt under en relativt kort tid. Dessutom är kulturerna fulla av fantastiska konstverk, och vi blir ständigt bättre på att ta hand om varandra och förstå våra själars impulser. Samtidigt krigar vi, vi driver ut medmänniskor som ser främmande ut till städernas utkanter och ut ur våra länder

och vi förstör naturen i rask takt. Jag skulle fnissa om inte motsägelserna var så hemska.

Mitt i mänsklighetens storslagenhet och fruktansvärdhet hjälper humorn till att sätta saker i perspektiv. Enligt ett ofta upprepat skämt kan man få Gud att skratta om man berättar om sina planer. Stora drömmar, märkvärdiga handlingar och oförutsägbara slutresultat är en god grund för humor. Enligt vissa myter beror hela mänsklighetens födelse egentligen på olydighet och gränsöverträdelser. Enligt min tolkning har dessa drag också kopplingar till humor, eftersom humor typiskt sett handlar om att bryta mot förväntningar. Lite tillspetsat kunde man påminna om hur Eva, med den ökända ormens välvilliga hjälp, lurade Adam att äta det förbjudna äpplet från kunskapens träd i paradiset. Prometheus, å andra sidan, lurade de högre gudarna och stal elden åt mänskligheten i strid mot alla lagar. Det finns något kittlande i att trotsa förbud, det gör oss nöjda och får oss att leva upp, kanske till och med skratta. Evas och Prometheus trick har påståtts vara startskottet för människans självmedvetenhet, och utan deras olydighet hade människorna förblivit helt andra typer av väsen. Om människor levde i evig lycka skulle vi antagligen ha varit bra mycket tråkigare än vad vi nu är. Alla teologer delar garanterat inte min tolkning,

men nog kan man skönja något lite humoristiskt i dessa gärningar när man tänker på dem ur en lagom skojfrisk synvinkel.

Man måste ändå medge att följderna av de humoristiska tilltagen är mycket tragiska. Självmedvetenheten som den förbjudna frukten gav och priset för att ha en förståelse för vad som är etiskt rätt är enligt skapelseberättelsen att vi måste slita i vårt anletes svett för vårt levebröd. I detta fall är lidandet en återspeglning av mänsklighetens fånighet. Stackars Prometheus blev i sin tur fastkedjad som straff för att ha trotsat förbuden, och en örn fick hacka i hans lever i all evighet. Till detta händelseförlopp hör också Pandora som ur sin ask släppte ut hela världens lidande, även om vi ändå har hopp så det räcker mitt bland allt elände. Kanske ingår också möjligheten att skratta i samma helhet. Människan är rentav så skrattretande att i stället för fullkomlig lycka väljer hon självmedvetenhet och tilltro till förhoppningar och etisk förståelse. Enligt ett talesätt är man hellre en lidande Sokrates än en gris som vältrar sig i sin egen lort. Humorn finns alltid med oss och inte är tragedierna så långt borta heller. Jag förutspår att världen aldrig kommer att vara så dyster eller så perfekt att det inte skulle finnas någon individ som drar skämt om det hela. Humorn tar slut först när mänskligheten försvinner.

Så hurdan är då humorn som är så nära sammanlänkad med vårt väsen? Filosofer har funderat på det i flera tusen år utan att ha kommit fram till någon slutlig lösning, men flera ypperliga observationer har gjorts. Den första förklaringen av humor kallas *överlägsenhetsteorin*.

OM SKRATTETS ÖVERLÄGSENHET

Någon halkar på ett bananskal eller is täckt av ett tunt snölager, tappar balansen och slår ändå i den hårda marken. Skrattar du? Om en dylik typisk slapstickscen får dig att skratta, gapflabbar du åt en annans misslyckande, åtminstone om man ska tro Thomas Hobbes (1588–1679), en klassisk filosof som avhandlat i stort sett alla ämnen. Skadeglädje är den bästa glädjen, om vi kan lita på överlägsenhetsteorins syn på humorns natur.

De senaste 2 000 åren har man betonat känslan av överlägsenhet när det gäller vilka saker som roar oss. Under antiken framhöll man att det i skratt alltid finns något illvilligt i förhållande till föremålet för skrattandet, och att det alltid är riktat mot människors brister och fel. I varje humorforskning med självaktning görs en hänvisning till Thomas Hobbes ord om att skratt är ett plötsligt uttryck för överlägsenhet när vi inser

att vi står över andra på ett eller annat sätt. Skratt erbjuder återkommande små vinster i ett samhälle som är genomsyrat av konkurrens, och de hjälper till att underminera andras ära och upphöja den egna. Denna beskrivning representerar inte Hobbes hållning till skratt fullt ut, men i varje fall har han lyckats lyfta fram en aspekt av hur vi roar oss.

Vem skulle inte skratta självbelåtet när det går illa för ens värsta konkurrent? Naturligtvis kan ett skratt sippra ut även när man bevittnar helt främmande människors motgångar. Tänk dig att en vindpust knycker en hatt från huvudet på en oförsiktig stackare som genast börjar springa efter hatten, och precis när hatten är inom räckhåll springer personen in i en lyktstolpe, men återhämtar sig snabbt från smällen så att hattjakten kan fortsätta. Filosofernas centrala budskap har varit att när vi fnissar åt den där andra stackars saten, är det väsentliga att vi själva inte har gjort bort oss, och inte skulle vi vara lika dumma i en liknande situation. Till exempel har man nu i skrivande stund i media sett bilder på en byggarbetsolycka där en stor lastbil står och dinglar på kanten av en avgrund medan lyftkranar gör sitt bästa för att få upp fordonet igen. Om man inte tänker på olyckans eventuella konsekvenser för mycket, är det vi ser på i bilderna rätt så

lustigt. Och viktigast av allt: det var inte jag som körde lastbilen.

Människor med mycket empati köper sannolikt inte överlägsenhetsteorins beskrivning av humor. De skrattar troligtvis inte om någon stackare förlorar hatten och hen dessutom skadar sig i försöket att få den tillbaka, eller om en maskinförare håller på att råka ut för en stor olycka och klarar sig med nöd och näppe.

Många som stöder överlägsenhetsteorin har påmint om att föremålet för skrattet inte får ha begått ett fel som är alltför allvarligt. Om avvikelserna är lindriga, och den som halkar på isen inte krossar bakhuvudet och det hängande fordonet på byggarbetsplatsen inte tar livet av någon, är det lättare att skratta. Vänner av mörk humor är emellertid genast på plats när en tragedi inträffar för att dela med sig av sina skämtsamma observationer, medan den breda massan förgrymmat utropar: "Det här skojandet är alldeles för taktlöst!" Formeln för vad som är roligt har uttryckts som humor = tragedi + tid. Ekvationen kräver att det finns ett tillräckligt tidsmässigt och psykologiskt avstånd till det konstaterade lidandet för att det ska gå att njuta av det med humor som ackompanjemang. Nutidens hemskheter är inte lika roliga som tragiska missöden 500 år bakåt i tiden. Dock verkar vissa ämnen vara för hemska för vis-

sa människor att någonsin skämta om, men som tumregel är den ovannämnda formeln ändå giltig.

Den franska filosofen Henri Bergson (1859–1941) formulerade en rätt unik humorteori för cirka hundra år sedan. Den erbjuder ett insiktsfullt perspektiv på den känsla av överlägsenhet som skrattet ger upphov till. Enligt Bergson grundar sig humorn på att föremålet för skrattet fungerar mekaniskt som ”gubben i lådan”. Människans liv ska på en ideal nivå vara flexibelt och kreativt och vi får inte vara för stela i vårt tänkande, för att inte tala om våra handlingar. När någon ständigt och alltid på samma sätt babblar ut sina tankar, uppstår skrattet för att påminna oss om att vi har råd att tänka mer mångsidigt och inte behöver nöja oss med att likt papegojor upprepa fraser som vi har lärt oss utantill. Enligt Bergson är skrattet en samhällelig bestraffningsmekanism som leder människorna tillbaka till en flexiblare livsmodell. Den grundläggande idén med skratt är att det först sårar, eftersom det alltid innebär en viss pinsamhet för föremålet. Men omedelbart efteråt läker skrattet, eftersom det ger den som är instängd i en mekanisk tankeram en möjlighet att bryta sig ur det begränsade tunnelseendet. Enligt Bergson tjänar skrattets bestraffande natur människans liv på ett allmänt plan. I förbifarten nämner Berg-

son att det kan finnas något bittert med skrattet, lite som att smaka på havsvatten, men fördjupar inte tankegången ytterligare utan lämnar skrat-tandets eventuella dystrare aspekter därhän. På senare tid har bland annat den nederländska hi-storikern Rutger Bregman presenterat en mycket bergsonsk ståndpunkt angående skrattets bety-delse när han blickar tillbaka på mänsklighetens historia. I stället för att tillskriva föremålet för skrattet ett mekaniskt tankesätt fokuserar han på moraliska egenskaper: förr skrattade man i mindre samhällen åt individer som utmanade sociala koder för att sätta dem på plats.

Överlägsenhetsteorin har fortfarande sina trogna anhängare. Den kanske mest kraftfulla formuleringen för teorin under de senaste de-cennierna har getts av den amerikanska profes-sorn i retorik Charles R. Gruner, som menar att humor är ett spel som varje gång har vinnare och förlorare. Han är så övertygad om sin teori att han till och med hittar vinnare och förlorare i absur-da ordlekar. De som förstår ordleken är vinnare medan de som inte förstår är förlorare.

Halvt skämtsamt kan man poängtera för Gru-ner att den som alltid håller i en hammare ser spikhuvuden överallt. För honom är teorin väg-ledande för tolkningen, och i själva verket är det relativt svårt att tillskriva all humorpräglad

mänsklig interaktion en påtvingad konkurrens. Enligt uppdelningen vinnare och förlorare kan man lika gärna bara säga om exempelvis ordlekarna att det finns de som förstår skämtet och de som inte riktigt hänger med. Vinst och förlust är bara onödiga tillägg.

Detta är problemet med överlägsenhetsteorin – att den inte stämmer in på alla situationer där humor förekommer. Jag menar dock inte att teorin är helt oanvändbar. Den beskriver utmärkt vissa humoristiska missöden och hur människor reagerar på dem, men känslan av (upplevd) överlägsenhet täcker inte hela det vidsträckta fält som är humor. Vi behöver alltså en alternativ teori som vi ska se närmare på nu.

LÄTTNAD SOM EN FÖRKLARING TILL HUMOR

Bland humorforskningens klassiker står Sigmund Freud (1856–1939) bakom den mest kända formuleringen av *lättnadsteorin*. Freud insåg att ett enkelt upplägg med överlägsenhet kontra underlägsenhet inte kan förklara allt skratt som rungar i världen, och överlägsenhetsteorin snubblar till redan när en person gör sig själv till åtlöje. Genom att utgå från sitt eget psykoanalytiska förhållningssätt påstod Freud i sitt verk *Der Witz und seine Beziehung zum Unbewußten* 1905 (*Vitsen och*

dess förhållande till det omedvetna, 1954) att en människa som skrattar frigör uppdämd energi. Ur en modern synvinkel verkar hans mekanisk-matematiska beräkningar av inre energiflöden utan tvekan roande, men det kan vi nog tillåta en person som levde under mekaniseringens guldålder. Det mest intressanta i Freuds bok är tanken om att kringgå inre och yttre hinder.

Enligt Freud erbjuder humor omvägar när det gäller svåra saker. På individnivå innebär det att man konfronterar sådana svåra saker som annars skulle pressas ner i medvetandets mörka hålor. På ett vardagligt plan är tanken begriplig: om man själv utsatts för en förkrossande plågsam erfarenhet, till exempel en cancerdiagnos, att ens eget barn har dött eller ens livsverk raserats, går det att hitta en lösning i humorn som ett sätt att hantera saken. Senare hävdade Freuds själsfrände Viktor Frankl (1905–1997) att humor är en av människans viktigaste resurser. Enligt honom visade sig humorn vara av exceptionell betydelse till exempel för de som överlevde koncentrationslägren. Mitt bland lägrens hemskheter, där människovärdet hade berövats och fångarna underkuvades med de mest brutala metoder man kan föreställa sig, var skämt något som hjälpte de utsatta att höja sig över den monstruösa situationen, om än bara för ett ögonblick. Det ögonblicket var dock

en extremt viktig påminnelse om att saker och ting också kunde vara annorlunda. Skrattet påminde om att fångenskapen också kunde upphöra och livet kunde förändras så att fångarna åter erkändes som människor. I ljuset av Freuds och Frankls idéer ger humor avstånd till de allra plågsammaste känslorna. Den erbjuder en lättnad när sinnet håller på att krossas.

Moderna psykologer och psykoanalytiker har gjort mer detaljerade indelningar än de klassiska humorteoretikerna. Det finns terapiinriktningar där man lutar på humorns helande kraft och terapeuten behöver då vara bekant med humorns många former. Enligt ett synsätt är det till och med rekommenderat för en terapeut att direkt göra sig lustig över patientens galna idéer, eftersom ett alltför allvarsamt förhållningssätt till sådant som ger upphov till oro är mycket vanligt när det gäller psykiska problem. Det finns också de som förespråkar ett mer ömsint synsätt som betonar vikten av att patienter har en humoristisk inställning till livet. I den kliniska terapins historia har det dock förekommit uppfattningar enligt vilka humor helt och hållet borde undvikas i terapi, eftersom den som sökt hjälp kan börja tvivla på om terapeuten alls tar det hela på allvar.

Att lyfta fram vikten av humor i mötet med människor är emellertid betydligt vanligare.

Terapeuter eller andra människor behöver inte nödvändigtvis försöka vara roliga, men de behöver inte heller vara rädda för humor. Hur lämpligt det är avgörs av personkemin – för vissa fungerar humor bra och för andra mindre bra. När det lyckas bra kan ett utbyte av idéer med positiva humoristiska nyanser erbjuda ett sätt att framföra ångestframkallande tankar och känslor i en lite lättsammare form. Å andra sidan påminner psykoanalytiker om att skratt lika väl kan vara en försvarsmekanism. I dessa fall undviker eller avfärdar patienten sina negativa känslor med skämt och skratt, och vägrar att konfrontera dem. Eftersom jag inte är terapeut tar jag inte ställning till kliniska metoders effektivitet utan konstaterar allmänt att man inom psykologin fortsatt ser att humor har uppenbart positiva effekter när det gäller det mänskliga psyket. De mest hoppfulla anser att den rentav är en nyckel till att förstå människans inre värld.

När det gäller vardagliga interaktioner är humorns betydelse tydlig. Ett vältajmat skämt bryter så att säga isen och underlättar sociala interaktioner. Det är antagligen därför man rekommenderar att talare ska inleda även officiella tal med ett skämt. Så länge skämtet träffar rätt med avseende på åhörarnas sinne för humor, lättar skrattet upp stämningen och folk blir mer mottagliga för

att höra resten av talarens tankar. Om man exempelvis tänker tillbaka på sin egen skol- eller studietid, kommer man oftast främst ihåg humoristiska situationer. Det roliga etsar sig fast i minnet.

Bakom humorns förmåga att lätta upp stämningen döljer sig också möjligheten till manipulation. Om syftet med det inledande skämtet i ett tal enbart är att genom skratt locka över åhörarna på talarens sida, finns det ingen garanti för att de värderingar som skämtet förmedlar kommer att vara särskilt nobla.

Mot den tidigare nämnda Viktor Frankl skulle man kunna invända att även de som inte överlevde koncentrationslägrens hemskheter förmodligen hade sin egen humor. Enbart humor räcker inte till för att överleva, trots att ett gott skratt påstås förlänga livet.

Personligen uppmuntrar jag till att tänka på humor på ett mer mångsidigt sätt än i form av de ovannämnda energiflödena, terapiteknikerna och önskemålen om ett långt liv. Humor och skratt har utan tvekan kopplingar till var och en av dessa, men de utgör ändå inte uttömmande beskrivningar. Vill man hålla sig till djuppsykologin är humorns mest fruktbara aspekter så att säga önskeyttringar. Humor och skratt överraskar oss och därmed framkallar de i alla fall någon form av resonans med sinnets omedvetna sidor. Denna

process ska dock förstås ur ett helhetsperspektiv som ett fenomen mellan individen och samhället, där de personliga drömmarna och de samhälleliga begränsningarna lever i en ständig dragkamp.

Självfallet är humor någonting som kittlar sinnet. För en del är det till exempel oemotståndligt roligt att bryta mot regler. När vi lyckas kringgå uppställda regler eller hitta ett kryphål, uppenbarar sig skrattet som en njutningsfull belöning. Då har den styrande makten, som kan tänkas sväva över oss, misslyckats med att hålla oss i schack, och det är vi så himla stolta över.

Det är ändå uppenbart att det knappast alltid är humoristiskt att bryta mot regler. För att vara roande måste regelbrotten vara insiktsfulla och överraskande. Ofta sägs det att humorn testar gränser och skakar om den samhälleliga buren som omger oss. Att driva med saker tar knappast bort alla begränsningar, men det medför åtminstone ett lustfyllt avbrott från en vardag fylld av regelverk.

Lättnadsteorins allmänna formulering brottas med samma problem som överlägsenhets-teorin, nämligen att allt som är humoristiskt inte erbjuder lättnad. Kanhända är det ännu viktigare att humorn är kopplad till människors psykologiska egenskaper, och djuppsykologi kan hjälpa oss att förstå dessa drag.

UNDERMEDVETNA ATTITYDER OCH DEN INDIVIDSPECIFIKA HUMORN

Vad skrattar vi åt och varför? I det här kapitlet kompletterar jag det vi fått ut av lättnadsteorin med tankar av tysk-amerikanska Erich Fromm (1900–1980), som är känd som den humanistiska filosofins och den sociala psykoanalysens för- enare. Fromm menar att humorn uttrycker våra undermedvetna önskemål. Den lyfter fram de känslor som vi har tryckt undan längst bak i vårt medvetna sinne. Till exempel skvallrar mörk humor om en spänning mellan en individs inre värld och den externa verkligheten. Fromm tillägger dock att man i dylika tolkningar inte ska förstå skämtet så att säga bokstavligen. I stället måste man försöka utröna vad som skymtar bakom skrattet och fundera hur skämtens teman stämmer ihop med det egna känslolandskapet.

En vän av mörk humor kan skratta åt komediserier där problematiska teman som död, allvarliga sjukdomar, krig och miljöförstörelse hantearas ur en humoristisk synvinkel. Runt omkring i världen delar man även skämtsamt ut utmärkelser som kallas Darwin Awards, där man postumt vill uppmärksamma någon som dött på grund av dumhet, eftersom dumbommens gener inte längre förs vidare i evolutionens långa kontinuum.

Orsakerna till att vi kan skratta åt döden är utan tvivel många, men enligt lättnadsteorins mest allmänna formulering erbjuder humorn en lättsammare möjlighet att hantera svåra teman. I Darwinpriserna framgår dock också tydligt en överlägsenhet. Den Frommska socialpsykoanalytiska tolkningen går dock djupare än dessa förklaringar. I stället för att förringa eller beundra döden kan skämt om sådana makabra ämnen till exempel tyda på att en person upplever att hens eget sätt att leva är dödligt och att det inte finns möjligheter till att blomstra som människa. Enligt Fromm är det omedvetna, liksom ordet antyder, något som inte (ännu) är medvetet, och man drar därmed slutsatser om det med hjälp av symboliska uttryck. Låt oss dock understryka att en berättigad formulering av en sådan tolkning skulle kräva en mycket mer ingående helhets-tolkning av människolivet än vad som beskrivs här. Enligt Fromms läror är det värt att notera att enkla förklaringar till ett så komplext och mångdimensionellt fenomen som humor inte alltid är de bästa. Humorn är invävd i vår övergripande personlighet.

I regel är vi människor på många sätt varelser fulladdade med spänningar, och vi förstår inte oss själva fullt ut. Därför återspeglas vi också på ett fascinerande sätt i humorn. I humorn beskri-

ver man ofta underliga och fåniga saker som inte stämmer överens med det så kallade sunda förnuftet. Därför ska humor inte tolkas bokstavligt. Även om någon skrattar åt till exempel skillnaderna mellan svart, vit, röd och gul hud kan vi inte direkt dra slutsatsen att hen anser att människor med olika hudfärg är olika värda.

Å andra sidan finns det ingen anledning att sluta tänka efter en skrattsalva. När någon utbrister: "Det var ju bara ett skämt!", börjar det bli intressant. Vad vill lustigkurren uttrycka med sitt skämt? Hurdan är världsbilden som personens humor är förknippad med? Vilka personliga vändor hanterar hen eventuellt med sitt skämtande och vad tänker hen om skämtande och humorns betydelse överlag?

Djuppsykologin hjälper oss att hitta svar. Alla skrattar som sagt utifrån sina egna utgångspunkter. Varje person har en unik livshistoria som även format sinnet för humor. Det är dock fullt möjligt att två personer skrattar åt samma humoristiska scenario av helt olika anledningar. En person kan med sitt skratt lösa upp inre spänningar och ångest, medan en annan kan skratta åt en språklig twist hen inte uppfattat tidigare. Alla som skrattar åt "ofina" skämt är inte ociviliserade människor, men det är bra att också reflektera över den egna relationen till dylika skämt. Särskilt om man är

ivrig att dela med sig av skämt som många andra kan bli förnärmade eller rentav sårade av. Att tolka humor är utmanande, vilket framgår i nästa skämt som berör ett särskilt känsligt ämne:

Rubrik i tidningen *Helsingin Sanomat*: ”Lagförslag: Upp till ett års fängelse för den som förnekar Förintelsen.”

– Vad? Vilka nazistfasoner! Man får ju inte säga något längre.

Vad skrattar man åt här – om historien alls är rolig? Även om man talar om Förintelsen i skämtet, är piken knappast riktad mot offren för koncentrationslägrens fasoner. I stället är skämtet riktat mot vår nutid, vilket framgår av att skämtet handlar om ett förslag till en ny lagstiftning i linje med bestämmelserna i många andra europeiska länder. Samtidigt är den första meningen i historien starkt politiskt laddad, eftersom förnekelse av folkmordet på judar skulle ge ett fängelsestraff på maximalt ett år. Detta är relevant i och med att domarna i övriga länder kan vara mycket strängare än så. Skämtet kulminerar i åhörares okunnighet när hen inte ens verkar veta vad Förintelsen är och tanklöst kallar lagförslaget för nazistfasoner, det vill säga ett övernitiskt förbjudande av något som låter udda.

Exemplet visar att ett mycket kompakt humoristiskt uttryck kan innehålla många saker som man inte genast tänker på. Om man helt enkelt utgår från att man inte får skämta om Förintelsen, har man förmodligen satt en onödigt skarp gräns angående detta skämt. Även om man nämner folkmord i skämtet, skulle jag säga att den humoristiska piken är riktad mot den moderna människans oförstånd och brist på bildning. Meningen som kompletterar åhörarens fråga påminner oss om att människors motsägelser ofta är skrattretande. Mer om detta i nästa kapitel.

Djuppsykologins insikter stämmer också väl överens med nya rön från empirisk psykologi. I undersökningarna har man fokuserat på betydelsen av attityder och motiveringar till hur man upplever humor, och det har till exempel framgått att män med traditionellt maskulina åsikter lättare blir roade av sexistiska skämt eller skämt som driver med homosexuella. De blir inte särskilt kränkta av dessa typer av historier. På motsvarande sätt fördöms nedsättande humor mer sannolikt av dem vars värderingar skämtet är riktat mot. Inom neurovetenskapen har man också gjort undersökningar som visar att för att någonting humoristiskt ska upplevas som roligt krävs det att intryck från världen först tolkas och sedan tolkas igen så att humorn sätter sig i hjärnan på

ett kittlande sätt. Detta alltså på en hjärnkemisk icke-medveten nivå. Inom humorfilosofin har man lagt grunden för denna motsägelsefullhet och tolkningarnas väsentlighet i flera hundra år.

OFÖRENLIGHET SOM UTGÅNGSLÄGE

På samma sätt som psykoanalytiker har insett att det finns en inre motsägelse i människan, tycks humorn själv också utgå från paradoxer. Inom den internationella forskningen talar man om *oförenlighetsteorin*, även kallad inkongruens-teorin, vars utgångspunkt är att man i humorn har en tanke och en observation som inte möts, utan något går så att säga åt skogen. Jag ägnar detta kapitel åt att reflektera över denna teori, som jag anser vara den viktigaste av de allmänna humorteorierna.

Termen inkongruens användes första gången av skotten James Beattie (1735–1803), som påstod att skratt utbryter när två eller flera bitar som inte passar ihop kombineras till en helhet. Idén framträder bland annat i optiska illusioner, där exempelvis trappor ser ut att fortsätta på ett sätt som verkar logiskt men som är omöjligt enligt fysikens lagar.

Tanken om oförenlighet fungerar inom många olika former av humor och beskriver också kär-

nan i det föregående kapitlets skämt om Förintelsen på ett utmärkt sätt. Den humoristiska motsägelsen härrör från det faktum att alla borde kunna förväntas känna till folkmordet under andra världskriget. Motsägelsen fördjupas av spänningen mellan ”nazistfasonerna” och bestraffningen av förintelseförnekelse.

Den teoretiska traditionens tidiga rötter kan spåras ända tillbaka till Aristoteles (384–322 f.Kr.) funderingar. Han menade att en skicklig talare bör bygga upp vissa särskilda förväntningar hos åhörarna men sedan bryta mot dem med hjälp av en oväntad vändning. Aristoteles var där- emot också en av överlägsenhetsteorins anförare då han tänkte att mänskliga fel är lustiga, men att felen inte får vara alltför allvarliga eller skadliga.

I humorforskningens kanon förknippas oför- enlighetsteorin oftast med tysken Immanuel Kant (1724–1804) och dansken Søren Kierkegaard (1813–1855). Enligt Kant måste humor innefatta något absurt som förståndet inte riktigt kan gripa tag om, och Kierkegaard menar att motsägelse alltid erbjuder tillfällen att skratta åt. I båda filosofernas verk ses humor som något som på ett väsentligt sätt är kopplat till självaste kärnan i vår mänsklighet. Kant ansåg att människan är en varelse med begränsat förnuft, och humorns existens påminner oss om förnuftets gränser – vi

kan helt enkelt inte begripa allt med hjälp av rent förnuft. En något humoristisk sida av detta är att vi ändå är tvungna att agera utifrån vårt förnuft, eftersom det vore svårt att ta sig bortom gränserna för sin egen fattningsförmåga. Kierkegaard fokuserar på humorns betydelse för mer existentiella frågor, och han anser att humor är en av de högsta livsformerna. Ovanför humorn finns endast den religiösa sfären, och för att uppnå den måste människan ta sats från den humoristiska livsformen. Utan humor blir människans liv ganska bristfälligt.

För de som har en blind tilltro till denna teori finns det skäl att påpeka att paradoxalitet i sig inte räcker som uttömmande beskrivning av humorns vidsträckta fält, eftersom många överraskande och oväntade saker kan vara exempelvis skrämmande eller avskyvärda. Exempelvis används i skräckgenren mekanismer som på denna allmänna nivå är snarlika, när ett monster som trotsar allt förnuft dyker upp utan förklaring och orsakar livsfara och förödelse. I stället för att skratta reagerar man genom att darra av skräck.

Trots sina brister lyckas oförenlighetsteorin ringa in begreppet humor bättre än exempelvis de förklaringar som endast hänvisar till överlägsenhet eller lättnad. Humorforskare har föreslagit många olika sätt att precisera vad som avses med

motsägelser, till exempel att en humoristisk oförenlighet ska vara välmenande, roande, inte alltför grym och så vidare, men dessa försök till precisering har inte riktigt ännu träffat rätt. Således finns det för närvarande goda skäl att se humor som ett öppet begrepp. Inom vetenskapen försöker man ofta ställa upp exakta ramar för olika saker: bland stenar ingår enbart de saker som uppfyller definitionen för stenar. Det vetenskapliga tillvägagångssättet är tydligt, eftersom det innebär att någonting alltid antingen är eller inte är en sten, det är allt, det finns inga mellanting. Humor verkar dock vara ett fenomen av en annan sort. Dess natur diskuteras ständigt, och ett skämt kan vara roligt för vissa och inte det minsta kul för andra. Humor ser ut att vara någonting dynamiskt, som lever i tiden och förändras i takt med människorna och samhällena. Humorn är också helt klart tidsbunden, eftersom flera årtionden gamla skämt kan vara platta, oförståeliga eller till och med kränkande. Samtidigt kan saker som tidigare känts skrämmande numera i stället betraktas som roliga. Detta märks bland annat i tidiga skräckfilmer, där skådespelarnas agerande är så överdrivet och kulisserna så klumpigt utförda att tittaren inte kan göra annat än skratta åt monstren, trots att publiken under det tidiga 1900-talet upplevde genuin spänning inför samma scener.

Oförenlighetsteorin är mer mångfasetterad än vad den kan verka på ytan, och den uppmuntrar oss att förhålla oss till humor med öppet sinne. Denna teori förutsätter att vi har någon form av uppfattning om världen, i vilken motsägelser kan uppstå. På så sätt är teorin tätt sammankopplad med världsbilder och sätt att existera i världen. Maskineriet i det mänskliga sinnet måste vara exceptionellt avancerat, med tanke på att vi över huvud taget kan uppnå någonting så förunderligt som humor i denna värld. Få djur har en dylik förmåga, trots att lek och skratt utan tvekan förekommer bland många arter. Det är rentav kittlande att skämt, som för oss är ett uppenbart och enkelt sätt att roa oss, är resultatet av en otroligt lång evolutionskedja. Skämtens innehåll kan vi emellanåt tvista om till den grad att det blir våldsamt. Låt oss härnäst fundera över humorrelaterade konflikter.

KULTURKROCKAR

När man har i åtanke att humor är kopplad till världsuppfattningar blir det tydligt varför man i olika tider och olika kulturer skrattar åt olika saker. I det här kapitlet förklarar jag hur våra sätt att uppfatta humoristiska fenomen påverkas av kultur. Lyckligtvis behöver jag inte färdas särskilt

långt bort för att hitta exempel. När man i sin livsmiljö ständigt stöter på vissa särskilda saker börjar man bilda sig en uppfattning om dem. I Finland är det mycket vanligt att folk tränger in sig i ett litet mörkt rum för att sitta nakna intill varandra och slänga vatten på uppvärmda stenar, vilket ger upphov till ånga som gör det ännu svårare att sitta kvar i rummet. Till råga på allt har man emellanåt också med sig ett knippe björkkvistar som man använder för att piska personen som sitter bredvid. Beskrivningen kan tänkas väcka munterhet runtom i världen på sådana platser där man inte vet så mycket om finsk bastukultur. På samma vis kan folk i vår del av världen bli förvirrade och roade av sedvänjor som är vanliga och alldeles vardagliga i exempelvis Asien eller Sydamerika.

Kulturskillnader är dock inte alltid oskyldiga ens när det handlar om humor. Under de senaste decennierna har man i västvärlden haft en relativt brett delad uppfattning om att det ska vara tillåtet att skämta om vad som helst, eftersom tanke- och yttrandefriheten är centrala demokratiska värderingar. I början av 2000-talet ledde denna ståndpunkt till en akut konflikt med den muslimska världen när den danska dagstidningen *Jyllands-Posten* publicerade skämtteckningar av profeten Muhammed. Detta följdes av storskaliga internationella bojkotter, flaggbrän-

ningar samt uppretade protester och upplopp i Mellanöstern. Situationen diskuterades såväl i tidningar som på seminarier. I kulturtidskriften *Kaltio* från Uleåborg medverkade skämttecknaren Ville Ranta med en teckning om den politiska diskussionen som konflikten gett upphov till. Det ledde i sin tur till att tidskriftens chefredaktör fick sparken, samarbetsavtalet sades upp och att skämttecknaren också själv sade upp sig. Den politiska skämtteckningen, som var avsedd att vara humoristisk, fick alltså uppenbart allvarliga konkreta följder.

I den muslimska världen gav teckningarna upphov till upprördhet, och en orsak till detta är sannolikt det strikta bildförbud som råder i den muslimska kultursfären. När den person som muslimerna betraktar som den sista och mest fulländade profeten framställdes på ett chockerande och förlöjligande sätt, kändes det som att skämtteckningarna inkräktade på en mycket intim del av själva kärnan i den egna livsmiljön. Givetvis gick inte alla muslimer ut och gjorde upplopp eller brände flaggor, men skämtteckningarna uppfattades som smaklösa av den breda allmänheten.

Det är uppenbart att humor kan väcka debatt och starka känslor när man upplever att ens viktigaste värderingar görs till åtlöje. Konflikter

som uppstår på grund av humorrelaterade kulturkrockar är inte enkla att lösa, och förmodligen har inte enbart den ena sidan helt och hållet rätt. Ur ett filosofiskt perspektiv är bråk om humor inte ett tillfälle att håna och fördöma utan att lyssna och förstå varför den andres förhållnings-sätt till en viss humorform skiljer sig så mycket från ens egen.

Själv fick jag erfara hur riskfyllt det kan vara att analysera den kulturella betydelsen av humor när jag i februari 2025 gav en kort intervju till en reporter från den finska dagstidningen *Helsingin Sanomat* angående Mikko Välimaa:s bok *Mitä ”riikka” oikeasti kirjoitti* (Vad ”riikka” egentligen skrev). I boken försvarar Välimaa rasistiska texter som publicerades i den kontroversiella bloggen Scripta och menar att det handlar om internskämt och kritik av makthavarna. I min analys framhöll jag att internhumor visserligen kan förklara de grova skämten i texterna, men inte rättfärdiga dem, och rasistiska hån låter sig inte alltid enkelt överföras till samhällskritik. Efteråt fick jag höra att min ståndpunkt åtminstone på plattformen X hade gett upphov till bittra kommentarer om mig som person, min politiska åskådning, min inkomstnivå och så vidare.

Den som gör en kritisk analys av problematisk användning av humor anklagas ofta för att

inskränka yttrandefriheten. Jag är fast övertygad om att västerländska värderingar, såsom tanke- och yttrandefrihet, måste försvaras kraftfullt. Dessa värderingar är hörnstenen i varje samhälle som värdesätter individen. De kan rentav sägas vara heliga. Yttrandefriheten ska dock inte förstås som fullständigt gränslös, utan bör ses i ljuset av andra grundläggande västerländska värderingar, som tanken om det okränkbara människovärdet. På humorns fält händer det ibland att man får väga olika värderingar mot varandra, och då finns det vanligtvis inga enkla svar.

I Finland finns det inte något humorrelaterat fall som är direkt jämförbart med Muhammed-teckningarna, men även här har det utdelats bötesstraff för hets mot folkgrupp i fall där den dömde har hänvisat till att glåporden bara var oskyldiga skämt. I sådana stunder kan det vara bra att fundera på hur man själv skulle reagera om det man ser som allra viktigast och kärast utsattes för offentlig skändning. Då behöver man inte låsa sig i sina uppfattningar om religioner, utan kan försöka vidga sitt tankesätt, till exempel genom att påminna sig om hur vanligt det är att föräldrar genast går i försvarsställning när deras barn oförtjänt och utan förvarning öppet förnedras. När det gäller humor är det viktigt att komma ihåg att vi människor har olika inställningar till

humor, och därför är det så viktigt att ha en dialog och lyssna på andra.

Vad människor önskar sig motsvarar förstås inte alltid verkligheten och den kristna och muslimska världen fortsätter att befinna sig på kollisionskurs. Tio år efter *Jyllands-Postens* teckningar upprepade den franska satirtidningen *Charlie Hebdo* smädandet av profeten med sina egna tämligen skamlösa publikationer. Den här gången tog den kulturella konflikten en särskilt tragisk vändning, då islamistiska terrorister slog till mot skämttidningens redaktion och mördade tolv personer.

Det är alldeles självklart att ingen förtjänar att bli dödad för en skämtteckning. Dessa tragedier visar att skillnader i hur man tolkar grundkarakterna hos ett humoristiskt uttryck kan leda till ytterst allvarliga konsekvenser.

HUMOR SOM FÖRENANDE KRAFT

Som tur är leder inte all humor till konflikter. I det här kapitlet behandlar jag humorns förmåga att sammanföra oss inte bara med andra personer i detta nu utan också med människor som gått hädan för länge sen. Skämtteckningsexemplen i det föregående kapitlet är extremfall, och lyckligtvis är det vanligare att humor får människor att

hitta varandra snarare än att den leder till bråk. Lustigheter kan ge oss en inblick i allmänmänniskliga drag som förenar oss över tidsåldrarna, eftersom även flera tusen år gamla skämt följer samma principer som nutidens. Under antiken kunde det exempelvis låta så här: ”En ung dumbom var ute och badade och var nära att drunkna. Nu har han svurit att han inte ska gå ner i vatten igen förrän han har lärt sig att simma ordentligt.” Det här är lätt att känna igen som ett skämt ännu i vår tid i och med den ologiska tankebanan som beskrivs. För att kunna lära sig simma skulle ju skämtets huvudperson antagligen vara tvungen att ta mod till sig och gå ner i vatten igen. Skämtet visar att mänsklig dumhet är ett tidlöst tema inom humorn. En ytterligare detalj är att världens äldsta kända skämt handlar om ett par som sitter och omfamnar varandra, och i samma stund råkar gaser som bildats i samband med matsmältningen släppas ut. Även om man anser prutthumor vara alltför simpelt verkar den ha varit mänsklighetens följeslagare i åtminstone 4 000 år.

Humorrelaterade konflikter till trots – vi lever och andas ständigt humor. Människor ägnar sig åt humor på bensinmackar, i bastun, vid middagsbord, under spelkvällar, i sociala medier, på tv och så vidare. Forskning visar att det är mycket mer sannolikt att människor skrattar när de är

tillsammans med andra än när de är ensamma. Det är liksom inbyggt i oss. Till och med små bebisar kan le, och när de är några månader gamla kan de skratta glatt dag efter dag. Små barn skojar och skrattar gärna med sina ljusa röster, och om förhållandena i hemmet är gynnsamma för detta kan de börja ta till sig nyanserna i ironisk humor redan vid några års ålder. Mängden skratt tenderar visserligen att minska med tiden, då vi under barndomen skrattar flera hundra gånger om dagen men i vuxen ålder betydligt mer sällan. Ändå är det inte så att humorn försvinner, utan den finns med i vardagen även bland åldringar som till exempel flyttat in på serviceboende. För många är humorn rentav höjdpunkten i tillvaron under ålderns höst.

Eftersom humorn följer med oss i livet hela vägen från vaggan till graven är det knappast förvånande att den också utgör en enorm marknad. Kulturindustrin producerar nya komedier på löpande band, och på listan över de bäst betalda Hollywood-skådespelarna kan man varje år se någon som har humoristiska filmer som specialitet. Genren är också mycket uppskattad. På den internationella filmdatabasen Internet Movie Databases lista över de 250 bästa filmerna finns Charlie Chaplins *Moderna tider* (1936) på plats 50, medan 1980-talskomedin *Tillbaka till fram-*

tiden (1985) är på plats 30. Trea på listan är *The Dark Knight* (2008), som i stor utsträckning fokuserar på Jokerns diverse tilltag, skurken som kan ses som ett förkroppsligande av humor även om filmen inte är någon typisk komedi.

Komediindustrin har identifierat det enkla faktum att människor törstar efter humor. Inte undra på att exempelvis personer som söker parrelationer ofta nämner humor som en av de viktigaste egenskaperna hos en potentiell partner. När två personer lyckas dela med sig av sin humor med varandra och förstår lustigheter på samma sätt, är det en indikation på att deras världsuppfattningar stämmer överens och att de har åtminstone någonting gemensamt. Detta kan givetvis även fungera omvänt. Om vi gör en observation som vi tycker är vansinnigt rolig och sedan berättar den för någon annan, som i sin tur inte reagerar ens med minsta lilla tillstymmelse till ett leende, är det som om det plötsligt reser sig en mur av kyla mellan oss, och då går det inte längre att bryta isen utan en rejäl hammare.

Numera har även personer i ledande ställning insett vikten av humor. Till exempel söker sig politiker i valtider alltid till underhållningsprogram för att visa hur humoristiska de är för att man lättare ska kunna relatera till dem. Om de kan skratta – helst också åt sig själva – kan de få publiken att

inse att de inte är några fisförnäma typer utan mitt i politikens allvar vet hur man slappnar av. I sociala medier kan det förstås gå snäppet mer vilt till när till exempel X fylls av riktigt hånfulla kommentarer om i stort sett alla möjliga dagsaktuella ämnen. Forskning har visat att i synnerhet populistiska politiker har lyckats ta tillvara humorns kraft, men visst förekommer raljanta skämt i riklig mängd bland alla politiska partier i Finland och Sverige.

Mångfalden av mediekanaler ger chefer och samhällsledare många tillfällen att göra sig till. Ur ett internationellt perspektiv blir stämningen hela tiden råare, exempelvis i USA:s nygamla president Donald Trumps egen sociala mediekanal Truth Social där han filterlöst kan slänga ur sig all sorts grovheter. För hans otaliga följare är även detta viktigt, och samtidigt något de gärna skrattar åt, men Trump läxar gärna upp alla som hånar honom. Att kunna skratta åt sig själv verkar med andra ord inte vara en viktig egenskap för den som vill bli president i USA.

Detsamma gäller Ryssland. Om landets president Vladimir Putin kläcker ur sig något skojigt, kan man vara säker på att hela regeringen skrattar i en enda kör. Om en oskyldig medborgare däremot gör misstaget att dela någon humoristisk observation om den ryska armén i appen

Telegram, är det inte omöjligt att personen får skaka galler. Här finns en lång tradition att falla tillbaka på. Redan under Sovjettiden fängslade man hundratusentals människor som skämtat om samhällssystemets olika stolligheter.

Politiska ledare som uppvisat misstänksamhet, avsky och till och med fruktan gentemot skratt har ändå aldrig lyckats utrota humorn fullständigt från sina samhällen. Skämtandet har förpassats ut i marginalerna och verkar mest i det fördolda. I ett sådant samhällsklimat visar man stor tillit om man samlas sent på kvällen med några betrod- da vänner och vågar sig på att skratta tillsammans åt sitt lands politiska system och ledarnas hänsynslöshet. Med sådan humor kan det ju hända att man riskerar livet, om vetenskapen om skämtet inte stannar inom rummets fyra väggar.

En ledare som är rädd för skratt behöver förstås inte själv vara humorbefriad. Var och en har som sagt ett alldeles eget sinne för humor, som hela tiden utvecklas i ett komplext samspel med de omgivande kulturella uppfattningarna. Med detta i åtanke är det inte särskilt förvånande att till exempel Vladimir Putin uppvisar tydligt sär- egna drag i sin egen humor. Tysklands före detta förbundskansler Angela Merkel beskriver i sina nyligen utgivna memoarer *Freiheit* hur Putin rentav njöt av att göra diskreta angrepp på andra

världsledare, till exempel genom att låta de mest betydelsefulla ledarna i världen vänta medan han själv avsiktligt kom sent till möten med dem. Under möten med den hundraåriga Merkel lät Putin en storväxt labrador strosa runt i rummet. En grym människa roar sig kanske gärna på grymma vis, och det är lätt att föreställa sig att dessa drag höjs upp och blir uppskattade även bland anhängare.

Utöver sadistisk humor finns det i vår värld lyckligtvis också rikligt med skojande som är både varmt och respektfullt gentemot de som är annorlunda. Vissa förespråkare av humor har hävdat att humor alltid måste ha en udd och vara bitande för att kunna vara rolig. För dem är politisk korrekthet ett skällsord eftersom de menar att man i politiskt korrekt humor bara kan skämta om abstrakta begrepp. Denna ståndpunkt är dock tämligen fantasilös. Även de mest humana humoristerna klarar av att behandla svåra mänskliga teman med värme och utan att behöva håna den som skämtet handlar om. Mänsklig växelverkan genom sådan humor är mer konstruktiv än att utgå från sadism och rädslor.

Att vara människa är givetvis mycket mer än enbart humor, så det att två personer har liknande humor innebär inte några garantier för att allt kommer att vara frid och fröjd när de ska leva till-

sammans. Även om liknande humor tyder på liknande världsuppfattningar, kan det också röra sig om en psykologisk överlevnadsstrategi. Ett skratt under första dejten kan inte heller ses som en garant för att man fortfarande kommer att roas av samma sorts skämtande år efter år. Två personers sinne för humor kan även växa ifrån varandra. Varje människas sinne för humor utformas kontinuerligt under livets gång, utan att någonsin färdigställas. Som små barn skrattar vi åt andra saker än när vi är tonåringar, och detsamma gäller medelåldern och pensionsåldern. I humorn uppstår dessutom nya lager. Själv minns jag hur jag skrattade åt *Monty Python*-komedier och *Kalle och Hobbe*-serier när jag var liten, och de har fortfarande roat mig i vuxen ålder, men som vuxen har skrattet haft en annan betydelse än det hade då för flera decennier sedan. Med andra ord hade roten till min humor fått sin inriktning redan när jag var liten, men därefter har den vuxit och förgrenat sig på ett oförutsett och unikt sätt.

DEN HUMORFYLLDA MÄNNISKAN

Var och en av de ovan beskrivna dragen bidrar till bilden av vad humor är. Rolighet kan böttna i känslor av överlägsenhet, lättnad och motsägelse. Humorforskningen är dock inte begränsad till

dess tre. Inom forskningsfältet har det förekommit fler än hundra olika förhållningssätt till humor. Som filosof vill jag ge mitt stöd till att man inom humorforskningen ska fokusera på människan som helhet. Enbart genom att förstå människan kan vi förstå humorn, och omvänt kan vi genom att förstå humorn få en mer nyanserad bild av människan.

Förmågan att uppfatta, förstå och njuta av humor verkar vara allmänmänsklig. Jag skulle hävda att humor är en av människans grundläggande egenskaper eller karaktärsdrag. Den skiljer oss från andra djur och från förmodade gudaväsen. Det bör dock medges att djuren gång på gång har förvånat oss med sina människolika egenskaper, och människan påminner i överraskande hög grad om sina nära släktingar bland däggdjuren. Likväl verkar humor inte vara något som andra djur ägnar lika mycket tid åt som vi människor, och skrätt har inte lika stor prägel på deras världsuppfattning som på vår.

Ett enkelt tankeexperiment kan hjälpa oss att få en uppfattning av humorns betydelse. Föreställ dig ett djur, vilket som helst som inte är en människa. Om djuret inte har humor i sitt liv, skulle det i någon väsentlig utsträckning förändra djurets status som en företrädare för sin art? Förutom människan kommer jag inte på någon

annan djurart för vilken humorn skulle vara så pass avgörande. Det kan förstås också vara att andra djurs humor skiljer sig så mycket från vår att vi människor inte förmår att känna igen den som sådan. Det är alltså möjligt att skalbaggar har många olika sätt att skämta och skoja med varandra, och att de reagerar på humor med uttryck som vi inte förstår. En sådan invändning är helt befogad, men för en vetenskaplig förståelse av ämnet vore det trovärdigare om ett fenomen som detta verkligen kunde identifieras och benämnas humor.

Även om jag i regel har ett öppet förhållnings-sätt till humor som begrepp, är det i detta fall ett problem om fenomenet glider i väg så långt bort att det inte längre går att identifiera, och det är då möjligt att det i stället rör sig om ett annat, separat fenomen. När det gäller skalbaggar och många andra arter behöver vi invänta ytterligare bevis för att kunna styrka eventuella antaganden att de ägnar sig åt humor. Om vi däremot föreställer oss att människan framtogs humorn helt och hållet, skulle det göra vår mänsklighet till något som betydligt skiljer sig från hur vi uppfattar människans tillvaro och plats i denna värld. I ljuset av vår nuvarande förståelse av humor är den en indikation på att det som finns inuti människans huvud fungerar på ett sätt som skiljer sig från de andra

djurens tankebanor och att vi uppfattar världen på ett mer komplext sätt än andra varelser.

Samtidigt visar humorn oss att vi inte har en perfekt förståelse av världen och att vi inte vet allt. I den mån humor – om vi följer oförenlighetsteorin – utgår från överraskande paradoxer, är den baserad på begränsningarna för människans fattningsförmåga. En varelse som ser allt ur ett allvetande, evigt perspektiv, såsom Gud i kristendomen, skulle knappast ha ett sinne för humor, åtminstone inte i en form som liknar människors humor. För en som vet allt, förstår det förflutna och ser framtiden, finns det i denna helhet inget utrymme för överraskande humoristiska vändningar. På det sättet är människan en alldeles lagom bristfällig varelse – vi vet ganska mycket, men inte allt. Denna fantastiska ofullkomlighet i vår fattningsförmåga är i slutändan också grunden för vår humor.

Det är lätt att tänka sig att humor är någon sorts medfödd egenskap eller böjelse, och att människor skrattar åt det som råkar vara roligt för dem. Men så enkelt är det inte. Snarare är det så att människor har förmågan att skratta och tillräckliga kognitiva funktioner för att uppfatta den humor som framträder i världen. Det är nämligen möjligt att medvetet öva upp sitt sinne för humor, och det är något som människor ägnar sig

åt på flera olika nivåer. Nuförtiden anordnas det exempelvis kurser där erfarna yrkeskomiker lär nybörjare hur de kan förbättra sin tajming, presentationen av sina slutklämmor, rytmen i sina humoristiska historier och så vidare. För det mesta leder detta till att de unga komikerna som gått kursen lyckas få publiken att skratta mer. Det finns ingen tvekan om att denna utbildning har en effekt, men det kanske ändå inte rör sig om någon egentlig utveckling och fördjupning av komikerns sinne för humor i filosofisk bemärkelse. I stället vägleder skratllärarna sina elever mot teknisk skicklighet, för att öka deras chanser att få till ett gemensamt träningspass för publikens skrattmuskler.

Ett bredare perspektiv på utvecklingen av humor visar på ett nära förhållande mellan humor och andra viktiga mänskliga förmågor. Därför är den tekniska skickligheten kanske inte det viktigaste utan snarare att få insikt i de världsbilder och levnadssätt som utgör grunden för våra världsuppfattningar. Visst är det bra att lära ett litet barn hurdana skämt som är roliga och hurdana som är mer tvivelaktiga, men inte heller ett barns humor bör ses som någon sorts utvecklingsfas på vägen mot korrekt, vuxen humor. Barnets humor är en värdefull egenskap i sig och den är starkt sammanflätad med hur det är att vara människa

och växa upp. För utvecklingsperspektivet är det därför lämpligt att hitta kontaktytor mellan till exempel humor och etik. Trots att humor vanligtvis förknippas med lekfullhet, motsatsen till allvar, är det inte så att humor skulle vara något som ligger utanför vår uppfattning om moral. Vår benägenhet att skratta är alltså inte ett isolerat, självtillräckligt fenomen, utan är på många sätt sammanlänkad med andra personlighetsdrag och i förlängningen även våra medmänniskor.

Den mest avgörande faktorn i utvecklingen av sinnet för humor är således att lära sig uppfatta världen ur ett etiskt meningsfullt perspektiv. Om ens människosyn följer det i början av boken beskrivna Hobbesianska mönstret med fokus på att besegra andra, är denna attityd förmodligen också en del av ens sinne för humor. Om allt i livet präglas av konkurrens är det knappast förvånande att skratt används som ett sätt att visa överlägsenhet gentemot andra.

Allt skrattande behöver inte vara ett självcentrerat triumftåg. I Freuds fotspår kan man i humorn även hitta frön till motstånd och hopp om samhällsförändring. Av de traditionella teorierna är det ändå motsägelsefullheten som bäst stämmer överens med själva kärnan i mänskligheten. Här återspeglar humorn öppenhet för tillvarons komplexitet, den egna fattningsförmågans be-

gränsningar, möjligheten att utvecklas och glatt ta till sig andra människors perspektiv samt alla de motsägelser som finns i vår värld.

Till syvende och sist handlar humor om värderingar. Oavsett vilka värderingar det är som vi gör till våra, följer vår humor med dem på ett eller annat sätt. Vanligtvis är inte direkta tolkningar de bästa, men visst kan humor ändå liknas åtminstone vid en förvrängd spegelbild, såsom i lustiga huset i en nöjespark, som beroende på slipningen speglar någon aspekt av oss på ett bisart sätt. I detta hänseende står humor i centrum för vår mänsklighet och den gömmer inom sig många olika motsägelser, eller i alla fall element som har en viss spänning mellan sig.

MEN VARFÖR SKRATTAR VI DÅ?

Varför har vi då över huvud taget humor, om det inte tycks vara särskilt vanligt bland andra var-
elser? Varför har denna evolutionära konstighet fått så stort inflytande i just våra liv? Här i slutet av boken erbjuder jag humanistfilosofens svar, som kompletterar många andra vetenskapsgrenars syn på dessa frågor.

När det gäller humor kan man söka svar utifrån flera olika perspektiv. En evolutionsforskare skulle helt enkelt konstatera att humor och

skratt har främjat människoartens överlevnad, och skulle sedan gå in på hur människor har använt leenden för att visa tillit gentemot främlingar så att de inte genast ska behöva anfalla. Inom den egna gruppen har skojandet varit något som ger njutning, ett sätt att få livet att upplevas som mer uthärdligt. Detta skulle avrundas med slutsatsen att lustigkurrarna har fått föröka sig mer än tråkmånsarna.

En neurobiolog skulle ta en titt inne i huvudet på oss och konstatera att vår hjärnstruktur gör det möjligt för oss att vara humoristiska. En antropolog skulle tillägga att skratt har varit en del av alla kända kulturer genom historien och att det därför finns fog att anta att förmågan att göra humoristiska observationer är lika gammal som det abstrakta tänkandet. De som forskar i forntida kulturer skulle säga att skratt har utgjort ett socialt kitt människor emellan sedan urminnes tider och att vår moderna humor är en del av detta kulturella kontinuum. Ekonomer skulle betona vikten av humor och skratt i att skapa mervärde och främja vinstintresset.

Vart och ett av fackområdena erbjuder ett värdefullt perspektiv som belyser någon del av fenomenet humor. Humanistfilosofen kompletterar dessa kausala förklaringar och ändamålsfokuserade synpunkter med ett eget perspektiv. Vi har

humor för att vara människor. Den påminner oss om vårt förnufts mäktighet och samtidigt om vårt övermod, det vill säga begränsningarna i vårt sätt att förstå världen och oss själva. Vi ägnar oss åt humor på gott och ont, då vi skrattar tillsammans, men ofta på bekostnad av andra. Det är lätt hänt att vi genom skrattet uttrycker föreställningar om vår egen överlägsenhet och andras underlägsenhet, men lyckligtvis riktar vi det ibland också mot den i grunden dråpliga fånigheten i vårt eget beteende.

Filosofen Olli-Pekka Moisio har i samband med sina kritiska samhällsstudier gett uttryck för en insiktsfull beskrivning av humor. Sinne för humor är enligt honom det att vi, oavsett hur fasansfull världen än ter sig och hur mycket insikten om allt detta fyller oss med ångest, ändå skrattar. Inför världens undergång – en verklig eller inbillad sådan – har vi goda skäl att vara medvetna om livets knapphet och förfasas över till exempel klimatförändringarna, kriget i Ukraina och förlusten av biologisk mångfald. Inget av dessa hindrar oss dock från att skratta. Vår mänsklighet är en mångfasetterad helhet som inbegriper skratt, allvar, gråt, skräck, glädje, värme, kärlek, ensamhet och gemensamma stunder. Så länge vi har förmågan att tänka och känna, kommer vi också att ha kapacitet för humor. Våra skämt är inte alltid

lyckade och varje skratt är inte värdefullt, men de gör oss till människor, med brister och allt därtill. När vi vänder blicken mot universum erbjuder det oss inget förnuft och inga värderingar. Dem får vi stå för själva. Världsalltet är en kaotisk plats, och mänskligheten har lagt ner alla sina krafter på att strukturera den, ofta på ett sätt som med tanke på människans begränsningar är imponerande och på samma gång lustigt.

Därför har vi humor – för att vara människor i ordets mest (o)fullkomliga bemärkelse.

LITTERATUR

- Bergson, Henri, *Skrattet. En undersökning av komikens väsen*, övers. Margareta Marin, Lysekil: Pontes 1987.
- Critchley, Simon, *On Humour*, London & New York: Routledge 2002.
- Ford, Thomas E., Władysław Chłopicki & Giseline Kuipers (eds.), *De Gruyter Handbook of Humor Studies*, Berlin & Boston: De Gruyter 2024.
- Freud, Sigmund, *Vitsen och dess förhållande till det omedvetna*, övers. Eva Backelin, förord Per Magnus Johansson, Göteborg: Daidalos 1995.
- Gruner, Charles, *The Game of Humor. A Comprehensive Theory of Why We Laugh*, New Brunswick & London: Transaction Publishers 1997.
- Hietalahti, Jarno, *Huumorin ja naurun filosofia*, Helsinki: Gaudeamus 2018.
- Knuuttila, Seppo, Pekka Hakamies & Elina Lampela (toim.), *Huumorin skaalat. Esitys, tyyl, tarkoitus*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2015.
- McDonald, Paul, *The Philosophy of Humor*, Tirrill: Humanities-Ebooks LLP 2012.
- Morreall, John (ed.), *The Philosophy of Laughter and Humor*, New York: SUNY Press 1987.
- Raskin, Victor (ed.), *The Primer of Humor Research*, Berlin: Mouton de Gruyter 2008.

Boken utges med stöd av Ingrid, Margit och Henrik Höijers donationsfond I inom Svenska litteratursällskapet i Finland.

Denna bok är nummer 8 i serien Värt att veta och utges gemensamt av Svenska litteratursällskapet i Finland och Appell Förlag.

SLS publikationssamling ingår i Unescos nationella världsmminnesregister.

© Författaren och Svenska litteratursällskapet i Finland 2025. Detta verk är licensierat under [Creative Commons Erkännande-Ickeekommersiell-IngaBearbetningar 4.0 Internationell](#) (CC BY-NC-ND 4.0).

Översättning: Tatu Lehtilä och Anders Nyman/Traduct Oy

Omslag och grafisk formgivning: Antti Pokela.

Pärmbilden är skapad med AI.

Typsnitt: Vinyl, Chronicle.

Pdf-utgåva.

ISBN 978-951-583-676-2 (tryckt utgåva, Finland)

ISBN 978-91-989865-1-8 (tryckt utgåva, Sverige)

ISBN 978-951-583-698-4 (epub),

<https://urn.fi/URN:ISBN:978-951-583-698-4>

ISBN 978-951-583-699-1 (pdf),

<https://urn.fi/URN:ISBN:978-951-583-699-1>

Värt att veta 8

ISSN 2984-0899 (tryckt) ISSN 2984-1933 (digital)

UDK 1